

П Л И С К А

-

Българският Метрополис от края на “тъмните векове”

Павел Георгиев

Уводни бележки

В българската история и археология Плиска е синоним на Началото на държавност и култура, но тя стана известна едва след националното ни Освобождение. Във възрожденската традиция нейното име е напълно непознато и Преслав (Велики Преслав) се сочи за единствен държавен център от края на VII до края на X век. Археологическите екскурзии на Феликс Каниц (1928-1904) през 1878 и особено на Константин Иречек (1854-1918) през 1884 г., както и системната изследователска дейност на Карел Шкорпил (1859-1944), довеждат постепенно до преодоляване на това погрешно убеждение. През 1898 г. той, заедно със своя брат Хермингилд Шкорпил (1858-1924), обявяват на българската общественост, че Преслав е имал предшественик и неговите останки се намират край село Абоба, Шуменско. Година по-късно Руският археологически институт в Цариград организира, по настояване на Карел Шкорпил, разкопки на градището и неговата теза, че тук се е намирала “столицата на Аспаруха, Крума, Омортага и Маламера” намира първите си непосредствени доказателства.

От първата археологическа кампания досега разкопи са провеждани в течение на повече 70 сезона. Натрупан е огромен емпиричен материал от различни категории археологически артефакти, епиграфски, нумизматични и сфрагистични данни, обнародвани в многобройни големи или малки публикации. Привлечени са и редица исторически свидетелства, картографски информации, топонимични свидетелства и др. Те са съществен принос за изясняване на сложната проблематика на “Абоба-Плиска”, както я нарекоха нейните първи изследователи.

Плиска има уникален облик, който винаги е предизвиквал много съмнения, спорове и въпроси. Основният сред тях е дали нейните монументални строежи са от ранното българско средновековие или от използван от българите античен град. На дневен ред са и нови въпроси. Например, достатъчни ли са доказателствата, за да се приеме утвърденото схващане, че Плиска е държавен и културен център още от края на VII век.

Настоящата работа цели да представи в стегнато изложение с характер на научно-популярен екскурс актуална, специализирана, но достъпна за широк кръг читатели информация за Плиска и нейните паметници.

Топографски преглед и хинтерланд

Останките от градището се разполагат на огромна площ в равнинна местност, прорязана от рекичката Асар дере и нейните притоци. Абобското (Плисковско) поле заема северната част от Шуменската равнина и е заключено между няколко невисоки плата.

Най-ранните следи от живот в полето са могилни некрополи, разположени по близките височини. Те датират от къснобронзовата и ранножелязната епоха. В неговата периферия са известни и поселения от античността, а върху височините наоколо и няколко римски и ранновизантийски крепости. То самото обаче остава ненаселено и е място за транзитни комуникации.

(Пра)българите го избират главно поради неговото средишно място в границите на тяхната етническа територия. Главният му стопански ресурс е буйната тревиста растителност, подобна на тази от Евразийските степи. В северната половина на Абобското поле по това време е имало и неголеми горски площи. Там изглежда трябва да се търсят и първите устойчиви български поселения. Неговата привлекателност за заселване нараства с установяването в него на общодържавен български център. Да се приема обаче, че е имало роля на селищна агломерация на (пра)българите още в края на VII в. липсват каквито и да са данни. Устойчивата селищна мрежа от това време се е намирала изглежда в съседните зони, главно в Лудогорското плато, чийто горски ресурс и добра изолираност е предоставял добри условия за живот на многобройно население. Изградените в Абобското поле през втората половина или към края на VIII в. землени лагери са оформили своеобразен “защитен вал” за навлизане от юг към Лудогорието. Те именно се превръщат в опорни пунктове на държавата в района.

Паметниците на Абоба-Плиска

Плиска е огромна агломерация, включваща разнообразни по характер, място и дата археологически структури. Повечето от тях се намират във външното землено укрепление, което заема площ от 2 330 ха. Част от тях са извън укрепената територия, обикновено по пътищата, които свързват Плиска с по-близки или по-далечни центрове на Първото българско царство.

I. Фортификацията на Плиска

Укрепленията са естествена рамка за основните части на ранносредновековния град. Традиционно е схващането е, че неговата укрепителна система се състои от три концентрично разположени отбранителни линии: 1. **Голямо (външно) землено укрепление**, което опасва от всички страни „Външен град“ с площ, която се изчислява напоследък на 2180 ха; 2. **Каменна крепост**, разположена почти в средата на Външния град. Тя ограничава и защитава „Вътрешен град“ с площ от 48, 4 ха; 3. **Стена с тухлена зидария**, която е най-вътрешен отбранителен пояс с площ малко над 1 ха. Прието е да се характеризира като Цитадела. Триделната структура на Плиска е установена още от К. Иречек и запазва своята актуалност и днес.

Новите данни за още няколко фортификационни линии с различен градеж, обхват и структура, усложниха картината за историческата топография на Плиска. Осмислени откъм тяхната същност и задачи, те променят нашата представа за хронологията и съвместното им съществуване с познатите отпреди. Взети заедно, те демонстрират голямата динамика в развитието на града от края на VIII до към средата на IX в.

Голямото (външно) землено укрепление (=ГЗУ). То се състои от ров и земен вал. Те са прокарани на отсечки под прави линии, които сключват площ с форма на шестоъгълник, чиято източна страна е дъговидно извита и му придава леко овални очертания, доловени още от К. Иречек. Общата дължина на рова и вала е 19, 6 км.

Трасирането на укреплението в средата на Абобското поле е обусловено от практични съображения. Отсечките от отбранителните линии са прокарани по вътрешните скатове на височините, които ограждат вододайната зона на Асар дере, което преминава през западната част на защитената територия. Така ровът е събирал стичащите се дъждовни води, които били отвеждани посредством естествени или изкуствено изградени оттоци към реката, за да подсилат нейния дебит. Тези и други наблюдения сочат, че строителите на укреплението са имали за цел да го оформят не само като отбранителна линия, но и като хидросъоръжение. С изцяло защитни задачи е бил натоварен основно валът.

Външното укрепление изглежда построено наведнъж, но може да е било реализирано на два пъти. Първоначално са били реализирани сключващите северозападния ъгъл прави отсечки, които са съобразени с естествените прегради тук. Така, двете изкуствени и двете естествени линии ограничават четириъгълна фигура с площ над 300 ха, която може да се приеме за **първоначално укрепление** на Плиска. Неговото разширяване до познатите му пълни размери е станало чрез удължаване на северната и южната линия на рова и вала.

Те са изследвани с напречни разрези. Общата ширина на преградата достига 36 м. Ровът е широк около 16 м и първоначално е достигал дълбочина до 4,5 м. Бермата или площадката, която остава между рова и вала, е с ширина до 8,5 м. Валът е насипван от изкопаната от рова земяна маса. Той има трапецовидно сечение, днес със височина около 2 м, но първоначалната тя е била около 4 м. Въпреки това, то е било преодолимо, особено от конница. В този смисъл може да се допуска, че над вала е била устройвана допълнителна преграда. При временните войскове лагери такава роля играе пръстен от подредени една до друга коли. Тази възможност вече беше допусната от В. Григоров за приграничния български вал “Еркесия” в Тракия. За вала на Плиска това е напълно реално, тъй като в мирно време тук е бил базиран обозът с военновременните запаси на държавата. По времето на хан Крум той е наброявал 5 000 коли.

Приема се, че укреплението е изградено немного след настаняване на (пра)българите в края на VII в. От тази гледна точка се правят заключения за еднократно и бързо изграждане на огромното съоръжение “от 10 000 души за около 100 дни”. С тези съображения то е получило названието “*Аспарухов вал (лагер)*”.

Археологическите факти не подкрепят тази привлекателна хипотеза, както и появилото се напоследък мнение на Й. Хенинг, че е построено едва към края на IX в. Археологическите факти сочат, че е изградено през първата половина на IX в., изглежда по време на изграждане на каменната крепост.

То е имало за задача да осигури място за заселване, защита и доставка на вода за многобройни нови заселници. Защитаваният от него Външен град е имал значението на **укрепено** подградие в структурата на “Метрополиса” Плиска. Там е било съсредоточено по-голямата част от неговото население, което през IX-X в. е брояло между 5 и 10 000 души. Тази му роля се запазва до към 30-те години на XI в. Едва тогава заплашеното от печенежките нашествия негови жители го напускат масово, за да потърсят сигурност зад стените на каменната крепост.

Вътрешното землено укрепление (=ВЗУ). Неговото съществуване стана реалност след целенасочените проучвания на П. Георгиев и Ст. Иванов. Трасето на неговия ров отстои на 25-40 м от източната, южна и западна стена на каменната крепост. На север от нея тя е отдалечена на около 250-300 м, така че крепостта попада в неговите очертания. От вала са оцеляли незначителни части, тъй като земната маса от него е била върната в рова и това го прави недоловим на повърхността.

Укрепената площ възлиза на близо 84 ха и е почти два пъти по-голяма от тази на крепостта. Параметрите на укрепението са внушителни. Ровът е имал ширина около 16 м, макар че на редица места днес тя е около 10 м, поради нарушения на терена. Дълбочината му е била над 6-7 м и достига мергелната скала. Това позволява да се допуска, че ровът и тук е бил годен да събира и отвежда атмосферни води. Валът е бил насипан с изкопаната лъсоча и черноземна маса, примесена на много места с късове от мергели, но за „арматура“ са били използвани дървени конструкции, които са вкопани под него и са излизали над него, оформяйки там дървена стена.

Това укрепление изглежда описват арабски автори като го оприличават като „ограда, в която се намират отверстия, приличащи на дървени прозорци, тази ограда е подобна на стена пред канал“.

Датата на неговото изграждане е дискуссионна. Няма съмнение обаче, че то е по-ранно от Външният ров и вал. Неговата големина и особено сложността на неговото изпълнение и ефикасност показват, че то е планирано и изградено за основен отбранителен пръстен на владетелско седалище, а не на временен бивак. В този смисъл можем да приемем, че е изградено във връзка с оформянето на Плиска като централен военен лагер и постоянна резиденция на нейния владетел. Крайната дата на неговото съществуване трябва да се търси до към края на третото десетилетие на IX в., когато е било премахнато заради строежа на каменната крепост.

Дървената крепост. Така приехме да наричаме една новооткрита и необичайна фортификация, чиито останки се разкриват в периферията на Вътрешния град. Тя огражда средната част от ВЗУ и се състои от две отделни укрепления: Голямо и Малко.

Голямо дървено укрепление (=ГДУ). На неговата южна линия се попадна при разкопките на съветската експедиция начело със С. А. Плетнева. Двадесетина години по-късно работата по нейното разкриване беше подновена от П. Георгиев, Я. Димитров и Р. Василев и днес познаваме нейните очертания и конструкция. Укрепението има форма на трапец, обърнат, както и ВЗУ, на изток. Площта, която затваря е 24 ха. От неговата стена е оцеляла само основата от две успоредни траншеи с обща ширина 3,40-3,80 м. В дълбоките до 2 м траншеи са били забити вертикално греди, които образуват палисади с височина около 4 м. Освен това в траншеите се открива фундамент от камъни и глина, който е носел тежестта на градеж, който е стоял пред двете палисади и е оформял техни брони, които са ги предпазвали от огън или от лесно пробиване при атака. От тях се е запазил само слой от жълтокафява глина, често със следи от обгаряне или отухляване при досег със силен огън. На някои места се доловиха малки късове от кирпич, което дава основание да се предполага, че облицовките към палисадите са били от суров кирпич или омесена глинесто-лъсоча маса.

Дървено-кирпичната стена е била куха. Нейната вътрешност е била с ширина около 2,50 м и е представлявала слабо осветен каземат, използван вероятно за складиране на припаси, инвентар, оръжие и др. По тази причина стената е имала покритие.

Тя е играела роля на “вътрешен” отбранителен пояс и е ограждала владетелската резиденция с просторна площ около нея.

Малко дървено укрепление (=МДУ). То беше установено при нашите разкопки през 2006 г. и през следващите няколко сезона се изясни, че е с площ около 12 пъти по-малка от тази на ГДУ. Неговата стена има сходна, но все пак, по-различна конструкция. Тя имала единична, а не двойна, палисада, към която отвътре е била оформена бойна пътека. Височината ѝ е достигала вероятно около 2,5-3 м.

Отначало МДУ е съществувало самостоятелно и е ограждало лагер за постоянния гарнизон във ВЗУ или друга резиденция.

По-късно, то е било интегрирано в голямото укрепление на владетелската резиденция, така че стените му (без южната) са били подсилени отвън с нова палисада, а площта му е била разширена от юг с около още 1 ха.

Двете дървени укрепления заемат площ от 27 ха. Те са имали различа роля. Голямото е ограда на владетелския „аул“ (старбългар. **Дворецъ**), подобна на описаната от Приск в лагера на Атила. Интегрираното в него малко укрепление е продължавало да е обособена площ с военно-охранителни функции спрямо владетелската резиденция и близко разположения производствен център, а изглежда и „двор“ на близък до владетеля сановник.

Пожарът, довел до тяхното унищожаване, е синхронен на този, който изгорил голяма част от владетелската резиденция. Огънят е обхванал отдалечени на стотици метри една от друга сгради и съоръжения и неговото отъждествяване с описания от Ватиканския Аноним пожар в „аула на Крум“, не буди особени съмнения. Този факт позволява да го датираме мотивирано през лятото на 811 г. Градежът на самата Дървена крепост от своя страна позволява отъждествяване с *“оградата от свързани едно с друго дървета”*, за която споменава очевидецът на събитията.

„Крумовият дворец“ като Цитадел. Внушителния по размери и градеж Крумов дворец се възприема само като дворец, в който са разположени най-ранните жилищни, представителни и култови постройки на владетелската резиденция. Редица негови особености обаче изискват по-друга оценка на неговата цялостна роля в Плиска до началото на IX в.

Сградата има размери 74,5 x 59,5 м. Огромният четириъгълник е разпределен на 63 големи по размери „клетки“. Към тях, от запад и изток, се издават по две помещения-кули със сстълбища, по които се е осъществявала връзката между етажите. Застроената ѝ площ възлиза на 4 718 кв. м.

Мястото на сградата във ВЗУ и ГДУ, показва, че той е изпълнявал в тях роля на трето укрепление, Цитадела. Формата, размерите и разпределение в основи, отговарят на особеностите на преториум във военен лагер (campus), както е Плиска, според текста на Чаталарския надпис поне до към 821/2 г. Важен аргумент в подкрепа на военния характер на огромната сграда е това, че тя не е била водоснабдена, нито е притежавала канализация, хипокаустно отопление или други данни за благоустрояване. Жилищно-битовите помещения в нея са били лишени от това, с което е разполагал Двореца с водохранилище на около 120 м от него.

Военно-административната функция на Крумовия дворец е с водещо значение спрямо дворцовата. По тази причина той може да бъде определен като castra praetorii или quadriburgium. Това сочат и неговите преки комуникации с опасващата го Дървена крепост. До пожара от 811 г. той е свързан с нея, посредством две последователно изградени подземни галерии. Те водят в противоположни посоки и завършват във вътрешността на двойната дървена стена. По тази причина те са комуникации с подчертано военен характер.

След 811 г. Крумовият дворец е бил изглежда частично възстановен и съществувал известно време като Цитадела на възстановяващия се „аул“. От неговата близка кула в източна посока е била прокарана наземна комуникация, която е отвеждала директно до гребена на вала от ВЗУ.

Каменната крепост (=КК). Тя заменя вътрешното землено, както и дървените укрепления, като трасето на нейната стена (без северната) е прокарано между тях. Площта, която затваря е почти два пъти по-малка от тази на ВЗУ, но е два пъти по-голяма от тази на ГДУ. Необхванатата от крепостната стена площ (23 ха) от ВЗУ е била оградена от запазения там ров и вал, който бил използваем още известно време.

Крепостта е нов тип укрепление. Нейното построяване е било предизвикано от необходимостта резиденцията на българските ханове да намери по-адекватна защита. По тази причина е бил избран модел, който да е свързан още по-тясно със старата римо-византийската фортификационна практика.

Стената огражда, както и нейните предшественици, трапец, обърнат с малката си основа на изток. Нейната обща дължина достига 2 793 м, а защитената площ - 48, 4 ха.

Крепостният зид е дебел 2,60 м и стъпва върху солидна основа. Основният строителен материал са варовикови квадри и спойка от хоросан със счукани тухли. Блоковият градеж е изпълнен в opus implectum и по-рядко в opus quadratum. Фугите са обмазани с тъмночервена хоросанова смес. Възможно е горните части от крепостния зид да са били с тухлена или смесена (блоково-тухлена) зидария. Височината му се изчислява на около 10 м.

Кулите са общо взето симетрично разположени. В ъглите те са със цилиндрична форма и са позволявали ефикасна защита и по-голяма издръжливост. По протежение на всяка от стените (с дължина от 611 (източната) до 787 (западната), е имало само две кули с остър ръб и петоъгълна форма. При три от стените между петоъгълните кули са разположени масивни четириъгълни кули-порти. Само южната е в близост до югозападния ъгъл, вероятно заради наличието на подземния излаз в средата на стената. Конструкциите в кулите, както и в портите са били от дърво. Проходите в портите са били засводени с надлъжни тухлени сводове. От двете им страни има двойки помещения, разположени пред и зад крепостния зид. Достъпът до тях е отвътре. В едно от тези помещения е оформена зидана с тухли вита стълба, която е осъществявала връзка с горните етажи, както и с бойната пътека на стената. Проходът е бил затварян с две врати: външна, падаща и вътрешна, двукрила. Механизмът за изтегляне на падащата се е намирал на равнището на третия етаж на кулата и това води до извода, че нейната височина е достигала около 12 м.

Каменната крепост на Плиска напомня за ранните римски военни лагери, отколкото късноантични или ранносредновековни крепости. Най-специфичното в нея са малкият брой кули: общо 16 на брой, разположени на прекалено голямо отстояние една от друга. Това показва, че е имала повече представителен характер, а не истински ефикасно военно съоръжение. Нейните особености издават равнището на българската фортификация през първата половина на IX в.

Стените на цитаделата. След опожаряване на Дървената крепост и ликвидирането на Крумовия дворец резиденцията останала без непосредствена защита. Непубликувани изцяло резултати от разкопки на Р. Рашев и Я. Димитров сочат, че опити за ограждане на площта, северно от Тронната палата са били предприети скоро след пожара в резиденцията. Засега знаем само за една изцяло затворена ограда. Тя е с дървен градеж и следите от нея се проследяват под основите на тухлената оградна стена.

Последната е с основи от каменни блокове, а над тях с изцяло тухлен градеж. Очертава правоъгълник с размери 128 x 84 м. Такива пропорции (3:2) имат някои форуми на антични градове у нас. Дебелината на стената достига 1,60 м, достатъчна за да се оформи зид с височина около 6 м, снабден

с бойна пътека и зъбери, покрити с каменни капаци. Макар и без същински отбранителни кули, тя се приема за трети отбранителен пръстен на Плиска.

Тухлената стена огражда сгради и съоръжения с изявено жилищно-битов характер. В този смисъл тя с право се определя като Цитадела. Тя е имала пропорциите на античен форум, но облика на вътрешно укрепление в ранносредновековен град.

Освен с наземни комуникации, Цитаделата е разполагала и с проходи в основата, които са позволявали преминаване на подземни ходници. Два от тях са в основата на северната стена и са иззидани с блокове заедно с основата. Третият проход е в южната основа. Неговият свод е от тухли, аналогично на този в основата на южната крепостна стена. През тях преминава т. нар. тясна и дълга подземна галерия.

В заключение можем да заключим, че основните отбранителни линии очертават следните градоустройствени структури.

1. **Подградие**, което в периода до 811 г. е неукрепено и включва в началната фаза заварени селищни, а може би и укрепления от архаичен тип в горното течение на Асар дере. След 811 г. подградието със същинските селищни и производствени структури е било защитено и се превръща във „Външен град“ на столицата.

2. **„Кампусът-Град“**. В края на VIII и през първите две-три десетилетия на IX в. той е защитен с ВЗУ. Неговата планировка и размери позволява отъждествяването му с постоянен военен лагер от римовизантийски тип. Неслучайно, в Чаталарския надпис на хан Омуртаг от 821/2 г. собственото име на Плиска е придружено с определението *Kampou* (=Campus). Оградената от ВЗУ площ е била изглежда недостъпна за обикновени поданици в мирно време. По време на военна заплаха обаче тя е била предназначена за убежище за околното население.

3. **Владетелската резиденция**. Първите каменно-тухлени или дървени строежи във ВЗУ се разполагат в неговата централна част, по оста север-юг. В неговата голяма площ те стоят свободно, без отделна ограда и оформят благоустроен (“водно-бански”) комплекс. Допълнително в югоизточния сектор е изграден Крумовият дворец, като Цитадела със жилищни и други постройки за военния елит на Кампуса Плиска. Двете части (благоустроената и укрепената) от резиденцията са оградени с двойната палисада на Дървената крепост. Площта между нея и резиденцията е служела главно за разквартируване на големи военни контингенти.

След пожара от 811 г. в резиденцията се устройват две части: укрепена в лицето на т. нар. Цитадела и публична с Тронната палата, Дворцов площад и Голям езически храм. Те стават ядро на ранносредновековния град.

II. Архитектура и градоустройство в първоначалния Дворцов комплекс

Най-старият архитектурен ансамбъл в резиденцията включва отначало строежи, разположени непосредствено от север, юг и изток на т. нар. Голям басейн. Съвместното им изграждане и съществуване се проследява по тяхната позиция и ос на разполагане във ВЗУ, съвместяване в единен във функционално отношение архитектурен ансамбъл, а също така и по общите белези в техния начин на градеж.

Големият басейн (водохранилище). Това е основната сграда тук. Тя е правоъгълна с размери 25,25 x 13,5 м. Нейните стени и надлъжна ос са съобразени с надлъжните страни и ос на ВЗУ, а фасадата ѝ е обърната също към летния слънчев изгрев. Освен това, сградата заема централно място, спрямо северната и южна страни на земленото укрепление. С нея са съобразени строежите в непосредствена близост.

Водоохранилището заема вкопаната част от сградата. Тя е облицована с дебели тухлени стени цистерна, разделена на две равни части, с обща вместимост около 500 куб. м. Водата в нея е постъпвала, посредством водопроводи от север и от североизток. Косвени данни сочат, че двата резервоара са били засводени и сградата над тях е имала друг характер. Тя вероятно е била двуетажна. Нейните стени стъпват върху собствени основи от три реда големи квадрати и хоросаново-каменна подложка с пилоти. Обитаемият етаж е с площ до 260 кв. м и е бил разпределен на две равни части. Възможно е, първоначално, те да са били отредени за принципия и преторий на Кампуса Плиска. За това говори централната позиция на сградата във ВЗУ. Като цяло тя може да се оцени като Дворец с водохранилище. Такива, но много по-големи и по-сложни, е имало в край византийската столица.

Сграда с домашен тип баня. Намира се от южната страна на двореца с водохранилище. Състои се от две части. Източната е основна и има два дяла. Северният е в основи правоъгълен масив от зидария с отточен канал към близкия колектор. Той може да се приема за надземен резервоар. Извисяването му е нехарактерно за водоем. Това насочва неговото тълкуване като резервоар с преса за добиване на вино. До него има голямо помещение с вкопано приземие, което прилича на цистерна за вода. Към това тълкуване насочва откритият през 2009 г. отточен канал от неговото дъно. Но той може да е изграден при основното преустройство на сградата. Така че предположението, че приземието отначало е служело за

склад за вино остава валидно. За „винарница” в „аула на Крум” споменава изрично Ватиканският аноним.

Над приземието е била оформена малка зала, вероятно за пиршества. До нея, от запад, е функционирала малка баня с подподоиво и стенно отопление. Залата и банята оформят компактна и снабдена с удобства дворцова сграда.

Кръгъл басейн и баня с хипокауст. На север от Двореца с голямо водохранилище е бил изграден отначало плитко вкопан басейн с външен диаметър 10 и вътрешен близо 5 м. Неговите дебели стени, както и детайли от устройството му, подсказват, че става въпрос за съоръжение за регулиране на налягането и разпределение на водата към консуматорите. Допълнително, още в периода преди 811 г., към него са били пристроени различни по форма и предназначение помещения, чрез които басейнът бил превърнат в голяма баня с хипокаустно отопление и централизирано водоснабдяване. „Кръглата” баня е обслужвала обитателите преди всичко на Крумовия дворец. Това доказва нарочният излаз на подземен ходник от източната ѝ страна.

Трите монументални строежа оформят архитектурен ансамбъл с изявено битов характер. Заедно с тях тук са съществували и дървени строежи, свързани с култово-религиозния и парадно-военен живот в Кампуса. Два от тях са проучени, но за тях ще говорим след като се спрем на Крумовия дворец като част от първоначалните Дворци.

„Крумовият дворец” като Палат. Той е бил издигнат във ВЗУ срещуположно на улицата, която започва от неговите източен и западен входове. Тази му позиция е обусловена от неговата роля на „кастра претория”.

Заедно с това, той е изпълнявал и роля на „дом” за владетеля с неговата „дружина”. Днес е много трудно да се каже каква е била структурата на неговите обитаеми части. Една от най-вероятните е тази свързана с дворцовия церемониал. По тази причина изглежда, след неговото премахване, над западната му част, е била издигната т. нар. Тронна палата. Разположен встрани от сградите за вода и задоволяване на хигиенни нужди, той наподобява укрепени омейядски дворци, край които има селища с благоустроени сгради и съоръжения. Подобно на тях той е всъщност късна реплика на античните укрепени дворци от Средиземноморието и Изтока.

Изследователите, след Кр. Миятев, единодушно приемат, че Крумовият дворец е имал необитаем приземен етаж, над който се издигали един или два обитаеми етаж. Реконструирането им е в пряка зависимост от различията във формата и размерите на 63-те „клетки” от приземната му част. Те подсказват за интериор от типа на същински blockhaus, какъвто се наблюдава при някои късноантични бурги или укрепени дворци.

Поставен в светлината на писмени текстове, Крумовият дворец може да бъде определен като укрепен Палат от края на VIII и първото десетилетие на IX в.

Голяма („кръгла”) дървена трибуна. Става въпрос за разкритата от Р. Рашев и колектив през 2005 г. кръгла в основната си част, постройка (диам 25,20 м). От нея са запазени нейните основи, представени от над 150 дълбоки ями за забиване на масивни дървени стълбове. Повечето от тях са подредени в четири концентрични кръга, съсредоточени изцяло във външната половина от застроената площ.

При това положение, кръглият строеж може да се възстанови като три, разположени една над друга открити площадки, всяка със свои решетести стени, облечени вероятно с тъкани. Изкачването към тях е ставало посредством вътрешни стълби. Върху най-високата от тях е бил разпъван владетелски шатър, а на средната (или долната) е имало оборудвано място за владетелски трон и площ за владетелското окръжение (боили и багаини, според данните от първобългарските надписи от първа половина на IX в.). Като цяло, дървеният строеж е трибуна, изграден по образец на византийския анабатрон.

От север на кръглата трибена се издава напред тясна правоъгълна постройка. Р. Рашев счита, че това е стълба за изкачване, но това е съмнително, тъй като конструкцията има дължина от 14 м. Освен това, тя е обърната на север и трудно може да се приеме, че входът е бил с това крайно неблагоприятно изложение. Дългата и тясна конструкция е носела по-скоро няколко, стъпаловидно разположени, площадки. Така е устроена т. нар. stamma до трибуната-анабатрон, служеща за място ниски рангове от столичното общество.

Откривателят приема този дървен строеж за представителен или жилищен дворец. Третирането му като постоянно обитаема сграда обаче е в разрез с нейния начин на градеж и ориентация. Против съществуването на подобна сграда в резиденцията говори факта, че тя е съществувала във време, когато от северозапад и югоизток на нея са се издигали същински, изградени с блокове и тухли, дворци.

За разлика от Крумовия дворец и преминаващата край нея подземна галерия, голямата дървена трибуна не е била опожарена. Тя е била премахната изглежда преди 811 г. Датата на нейното построяване от археологическа гледна точка може да се постави заедно с първите сгради от дворцовия ансамбъл, най-вероятно през 90-те години на VIII в. Към това насочват и исторически данни. Знае се, че

през лятото на 791 г. българският владетел Кардам пленил при Маркели императорската палатка на Константин VI с нейното пълно оборудване и прислуга. Много е вероятно издигането на трибуна по византийски образец в центъра на резиденцията, да е свързано с честване на триумф на Кардам непосредствено след 791 г.

Дървена сграда под малкия езически храм. Мястото ѝ спрямо трибуната и двореца с водохранилище дава косвени основания да се предполага, че е култова сграда. Към това заключение води и факта, че след 811 г. на нейно място е бил издигнат малкия езически храм.

Подземният ходник от периода до пожара. За него стана дума по-горе. Той е най-дългото и сложно подземно съобщително съоръжение от този тип. Вкопано е на дълбочина до 2,80 м, като неговият под е настлан с тухли, а стените и тавана му са облицовани с дървени талпи. На север от Крумовия дворец той е с дължина от 290 м, а на юг още 230 м. Със своите няколко чупки и излази ходникът надхвърля 600 м. Той е основна подземна комуникация на Крумовия дворец. Започва от неговия “служебен” вход. На север галерията има разклонения с излази към съвременни сгради и съоръжения. Трибуната например е била обслужвана от два излаза. Следващата излиза на малък площад пред Двореца с водохранилище. Малко по на север специална рампа е извеждала срещу входа в Кръглата баня.

III. Строежите в резиденцията след пожара от 811 г.

Тронната палата. Тя е най-представителната сграда. Изградена е над извадените основи на Крумовия дворец, около две десетилетия след пожара от 811 г. Ориентирана е север-юг с размери 52 x 26,5 м. Запазена е с приземната си част, стъпила на солидни основи. Партерният етаж е с роля на платформа, върху чиито сводове се издигала трикорабна зала с екседра и две квадратни помещения от страни. В противоположния край има две преддверия. В северозападния ъгъл е устроен “Г”-образен коридор за дървена стълба за изкачване към сервизното помещение от запад на екседрата. В нея е стоял тронът на владетеля. Подобен коридор със стълба е имало и в югозападния ъгъл. Тя е служела за слизване от предверието към приземната част. В южното преддверие е имало широка и представителна дървена стълба, която е завършвала пред вход към вътрешното преддверие и към залата. Строителите на Тронната палата са използвали нарочно оставените основи на кула от Крумовия дворец за издигане пред нейната фасада на дървена трибуна. Тя е еркер за церемониален показ на владетеля пред събрано на площада множество. След покръстването, подобна трибуна е била устроена към предверието на Палатата.

Големият езически храм. Той, заедно с Тронната палата и Цитаделата ограничават просторен площад с тухлена настилка и специални постаменти за триумфални надписи или византийска трофейна скулптура. Това е най-вероятно споменатото във византийски източник „медно гумно на българите”, където император Теофил мечтаел да дзабие своето победно копие.

Храмът е част от култов ансамбъл, в който влизат и още няколко последователно изградени над него християнски църкви.

Планът на първия строеж е съставен от два вписани правоъгълника с ос изток-запад (размери 26 x 36 м). Това е основен тип предхристиянски храм, познат още в Мадара, Кабаюк, Преслав, а напоследък и в Дръстър-Силистра.

Първоначалният храм е съществувал в очертанията на вътрешния си правоъгълник. Неговите размери са 14,60 x 23,60 м. Неговото място е било съобразено с преминаващия на десетина метра от изток “таен” ходник. Едва след неговото засипване са били положени основите на външния правоъгълник от храма. Те са повече от два пъти по-тесни и много по-плитки в сравнение с тези от вътрешния. Това може да се обясни с тяхната роля на стилобат.

Храмът е бил заложен наскоро след пожара от 811 г. Неговата надлъжна ос лежи на мислената линия, която го свързва с две различни по градеж съоръжения. От изток това е „осморкообразна” юрта, която се приема за жилище, изградено от първите заселници на Плиска – прабългарите. Това обяснение изглежда примамливо. В добре проученият терен наоколо обаче не бяха установени от други подобни жилища, така че въпросната юрта остава уникално съоръжение. Неговата форма, начин на изграждане, инвентар и начин на засипване (след опожаряване), показват, че става дума за традиционна по характер постройка, изградена и унищожена според изискванията на древнотюркски поминален ритуал.

Далече на запад от езическия храм, по същата ос, се намира могила XXXIV. Данните от нейното недовършено проучване показват ясно, че е имала също поминален характер. Така че храмът първоначално е бил част от поминален ансамбъл, свързан с ритуали, извършени в памет на авторитетен владетел, най-вероятно починалия през 814 г. хан Крум.

Превръщането на поминалния храм в сграда за универсална култова дейност е станала причина за неговото уголемяване посредством околоръстен портик. Той е бил украсен с колони с триумфални надписи за победите на хан Крум срещу Византия. Доказателство за това са намерените при първите разкопки тук колона с името на “крепост Скутари”, както и още няколко фрагмента от други „паметни колони”.

Малкият езически храм. Той се намира в средата на Цитаделата. Състои се от два вписани, правоъгълника със зидан в центъра им стълб, както и от пристроено от юг преддверие. Издигната е върху дървена сграда веднага след 811 г., но в рамките само на вътрешния квадрат (10,35 x 9 м). Неговите основи са дълбоки и градени като Тронната палата много прецизно, а стените са били най-вероятно в смесена блоково-тухлена зидария. Външният четириъгълник е изграден допълнително и зидовете му имат различен начин на изграждане.

Отчитайки това, можем да заключим, че храмът с обиколен „коридор“ е реализиран най-късно до края на второто десетилетие на IX в. Преддверието към него е добавено вероятно през третото или четвърто десетилетие.

Храмът е разполагал със специфични водни инсталации, позволяващи използване на дъждовна („небесна“) вода за ритуални нужди. Характерът им подсказва, че ритуалът е бил близък до зороастрийските и е твърде вероятно върху неговия централен алтар да е горял „свещен огън“.

Малкият дворец. Съставен е от няколко сгради, разположени пред северната тухлена стена на Цитаделата и има продължителна и сложна строителна история. Получените напоследък данни позволяват да се преодолее схващането, че източната сграда А е съществувала заедно с Крумовия дворец.

Първите солидни сгради от Малкия дворец са **сгради А-1 и Г**. Те имат двуделен план и близки размери. Намират се на разстояние една от друга. Построени са изглежда пред тухлената ограда на Цитаделата.

Вероятно още преди тяхното изграждане, в двора пред водохранилището е била заложена нова сграда, известна като **сграда Б-4 (В)**. Тя има размери 20,05 x 14,50 м. Строена набързо и с подръчни материали, взети от рушевините на строежите наоколо. Отначало, тя е имала план и предназначение като двуделните. След това е била разширена и преустроена. В подкрепа на нейния военно-административен характер говори новото оформление с параден вход и колонада в преддверието. В близост до нея е открита кръгла основа от тухли и хоросан с диам. 10 м, вероятно основа на малка, трибуна за командувания войските в лагера Плиска след 811 г.

Превръщането на военно-административното средище в постоянно обитавана резиденция на владетеля и неговото семейство довело до основни преустройства на Малкия дворец. Тогава именно той получил днешния си план. В него влизат две почти еднакви сгради (А и Б). Във височина те са образували единен обем. Жилищният етаж е представлявал апартамент с площ над 560 кв. м плюс открита тераса на източната фасада. Сградата е била няколкократно преустройвана. При едно от тях в централното помещение на западната сграда Б е била устроена баня с хипокаустно и стенно отопление.

Жилищна сграда над водохранилището. След окончателното премахване на водохранилището там е била издигната триделна сграда с голяма зала в средата и странични апартаменти от по три помещения. Подобно на Малкия дворец от това време, тя опряла гръб до вътрешното лице на тухлената ограда. Първият ѝ етаж по всяка вероятност изглежда е изпълнявал ролята на принципия, т. е. място за разискване на военни въпроси между владетеля и войсковото командване. Вторият е имал жилищен характер.

Банята F. Тя е изградена над останките от Кръглата баня. Нейната архитектура и оборудване с водоснабдителни и канализационни съоръжения са били възпроизведени към 821/2 г. в банята в аула на хан Омуртаг на Тича. Така че банята в Плисковската резиденция е построена преди това, изглежда през второто десетилетие на IX в. И двете са от анфиладен (редичен) тип, с хипокауст само в топлото помещение, наличие на стенно отопление и други характерни за банското строителство от началните десетилетия на IX в. белези. Баня F е обслужвала обитателите на Малкия дворец, както и тези на триделната сграда над водохранилището.

„Болярското жилище“ и баня с хипокауст. Те се намират на север от Цитаделата. Жилищната сграда от дворцови тип. Градежът на нейните основи е блоков, но без подложка и пилоти, както това се практикува около средата на IX в. Те лежат върху един от основните подземни ходници, изградени след 811 г. За нейните стени няма преки данни, но членението, запазено отчасти при цокъла, дава основания да се допуска, че те са били зидани изцяло или по-скоро отчасти с тухли, а фасадите са били разчленени.

При нашите проучвания през 80-те години открихме на около 30 м, северно, под основите на верижно подредени помещения от X в., останки от силно разрушена баня с хипокаустно и стенно отопление. Тя е от двуредичен тип и лежи върху разклонение от опожарения подземен ходник. Обслужвала е обитателите на Болярското жилище. С него те оформят характерния за IX век аристократичен жилищно-битов ансамбъл.

Неговата близост до владетелския дворец, както и някои иновации в неговата архитектура, дават основания да се мисли, че е принадлежал на близка до хана личност. Времето на неговото изграждане може да се постави в границите от 30-те и 40-те години на IX в. Първобългарски надписи на хан Маламир и Персиян говорят за такова влиятелно лице. Това е кавхан Избул, който по времето на непълнолетния, Маламир е имал водеща роля в държавното управление. Историческите данни се

покриват напълно с археологическите и позволяват да се изкаже обоснованото предположение, че Дворецът, наречен Болярско жилище, е принадлежал на стария сановник на приемниците на хан Крум. В подкрепа може да се изтъкне, че на територията на Вътрешния град не са установени следи от толкова представителна жилищно-битова архитектура.

Дървените строежи в югоизточната периферия. Проучването на този сектор от Вътрешния град започнахме през 2003 г., но през последните години Я. Димитров и Хр. Стоянова предприеха разкриване на максимално голяма площ. От столичния период на живот тук са установени две дървени сгради с вкопани приземия, използвани за складиране на хранителни продукти. Освен тях, бяха проследени дълги корпуси на няколко други дървени сгради. По-ранните се простират отвътре и в подножието на дървено-земления вал от ВЗУ, а тези, които ги заменят, са синхронни с КК и се явяват на десетина метра пред южната и източната крепостна стена. Големите размери на тези строежи, непосредствената им близост до последователно изградените укрепления на ханския град сочат, че свързани с охрана и осигуряване на живота в резиденцията. По-късно, те са заменени с подобни, но каменни постройки, а целия югоизточен сектор е ограден със стена, която го отделя от останалата част на Вътрешния град. Изобилието на тара, битова керамика от VIII-IX и IX-X в. насочват към заключение, че те са били използвани за складове.

Дървените строежи в северозападния сектор. Проучването им започнахме през 2010 г. в централната част на МДУ. Установени бяха следи от няколко дървени строежа. Най-ранните са леки постройки с неизяснен напълно план, които са изглежда съвременни на МДУ. След това тук е била построена дълга (над 25 м) и широка (над 6 м) сграда, чиито конструкции са лежали в непрекъснати траншеи. Датата на нейното разрушаване може да се постави преди средата на IX в. Над нея е била изградена друга, чиито носещи стълбове са били забити в разположени обикновено еднадо друга ями. Сградата е съществувала около средата и втората половина на IX в. В западния край на археологическия изкоп се установи дървена ограда, западно от която се намират останки от силно разрушена малка баня с подподоиво и стенно отопление и централизирано водоснабдяване и канализация. Нейните особености позволяват да бъде датирана около средата на IX в. Тя е със сигурност част от аристократичен жилищен ансамбъл, като този при Болярското жилище. Това дава основание да се приеме, че през целия IX в. в северозападната част на Вътрешния град е съществувала непозната досега резиденция. Няколко десетилетия по-късно на нейно място се устройват квартали с жилища-полуземлянки и се изгражда голям водоем с дълбок кладенец, който заменя амортизираната водопроводна мрежа от IX в.

Други “комплекси” около владетелската резиденция. Данни за дървено строителство в чертите на ВЗУ и особено на КК са установени и на други места, но те не са добре документирани и въпросът за техния характер и датировка остава открит. Такива са например останките от дървена постройка, установена от съветската експедиция, южно от Крумовия дворец. Правоъгълна дървена сграда изследва Р. Рашев в близост до Големия езически храм. На следи от солидна дървена сграда попаднахме през 2004 г. до югоизточния ъгъл на ГДУ. На основи (траншеи или ями) се попадна и на други места, главно в западната половишна на Вътрешния град. Редици от ями за забиване на дървени стълбове бяха установени напоследък и от Л. Дончева-Петкова в югозападната периферия на Вътрешния град. Повечето от тях могат да се датират в IX в., без да е възможно тази дата да бъде конкретизирана.

Сравнително сигурни данни за обживяването на Вътрешния град дават установените на различни места (най-вече в и около резиденцията, както и в западната половина на Вътрешния град) на траншеи за дървени огради. Повечето от тях са проследени частично. По тази причина е трудно да говорим за оформени жилищни ансамбли и улични трасета, макар че това е напълно реално.

Доказателство за това е установеният от Ст. Станилов и М. Инкова на север от Цитаделата Двор с дървена ограда с площ от близо 1 ха. В неговите очертания попада проучената от нас дървена сграда под основите на Болярското жилище. Очевидно това е комплекс-предшественик на солидната дворцова архитектура, чиято датировка може да се постави ной-общо в първите десетилетия на IX в.

По-малко са данните за каменно-тухлено строителство от столичния период, макар че то не трябва да се изключва. Колкото и скромни да са нашите знания за живота и строителството в чертите на ВЗУ и КК през IX в., можем да приемем, че около владетелската резиденция по това време е имало комплекси от сгради, основно от дърво. Само някои от тях обаче са били заменени със солидни, с блоково-тухлена зидария. Площта между „дворовете” изглежда не е била плътно застроена поне до към края на IX и началото на X в.

IV. Археологическите структури в и край Външния град

Укрепеното подградие се различава съществено от резиденцията. Основните структури в него са селища от традиционен тип. Архитектурните паметници, с отделни изключения, нямат монументален градеж. Изключение прави засега само т. нар. сграда № 32.

Сграда № 32. Тя е разположена на около 200 м пред Източната порта на КК, по пътя към входа във външното землено укрепление. Има правоъгълна форма с размери 20 x 12,5 и има данни за просторна

веранда на главната си фасада, обърната към крепостта. Определя се от своите изследователи като „гражданска“ (Ст. Михайлов) или с „представителна функция и пряка връзка с ханската резиденция“ (Р. Рашев). И двете преценки са уместни, но сградата може да се характеризира още като жилищна от дворцови тип, предназначена, изглежда, за официални гости на българската столица, подобна на т. нар. митата в Константинопол. Нейната роля на съзнателно отдалечена част на владетелската резиденция от първата половина на IX в. е вероятната причина тя да няма свой приемник в следстоличния период. В християнско време мястото остава продължително време ненаселено и чак в края на X век то се използва за голям градски некропол с параклис.

Проучванията напоследък доведоха до откриване на редици от ями за дървени подпори от по-ранен дървен строеж, който показва, че потребността от тази сграда се е появила още преди построяването на каменната крепост

Селищата от Външния град (подградието). За селищната структура на Плиска през VIII-IX в. има две схващания. Според едното, голямата селищна агломерация в чертите на ГЗУ се формира заедно с владетелската резиденция. За най-ранен от всички установени там „квартали“ се приема този в близост до нея. Според нас, първите поселения са разположени по горното течение на Асар дере, както и на територията на съвременния град. Военният лагер с владетелска резиденция е бил разположен между тези два жилищни района, върху равна и благоприятна за представително строителство тераса. Линията, на която те се намират, се превръща през първата половина на IX в. в устройствена ос на ГЗУ. Тогава, с установяването на постоянно държавно средище, новите заселници усвояват и други места от новоукрепената площ. Така, през първата половина на IX в. се слага началото на голяма селищна агломерация, която гравитира към владетелската резиденция и се превръща в укрепено подградие на Плиска.

Производственият център. Ранните следи от занаятчийска дейност са установени на левия бряг от средното течение на Асар дере, недалече от ВЗУ. Тук, в резултата на постоянна работа на работилници за производство на цветни (вкл. благородни) и черни метали, керамика, а може би стъкло и кост, са се отложили дебели пластове от производствени отпадъци, достигащи дебелина около 2 м и образувачи голямо могилообразно възвишение недалеч от реката. За съжаление, останките от самите работилници и производствени съоръжения остават неразкрити или пък са лошо документирани при своето разкопаване. Независимо от това, няма съмнение, че в долината на малката река, срещуположно на владетелската резиденция е оформен производствен център с общодържавно значение. Там са работели хора с умения и знания в областта на различните технологии. Датировката на този много значима за Плиска структура е аналогична на тази на самата резиденция и може да се постави между последните две десетилетия на VIII и средата на IX в. По-късно производствата се устройват в близост до крепостните стени, а накрая се разполагат и в югозападния сектор на Вътрешния град.

Могилите. На територията на Плиска са известни три могилни насипа от ранното средновековие: №№ XXXII, XXXIII и XXXIV. Известни от времето на първите разкопки, те са проучвани и коментирани няколкократно. Първите две от тях са всъщност остатъци от вала на ВЗУ в близост до неговите северни ъгли. От тук е изводът, че следва да се отнасят към първата половина на IX в. По-интригуващ е въпросът за тяхното предназначение. Оставянето им в ъглите на северната част от ВЗУ показва, че те са били оставени като материален знак от него. С две могили в ъглите на вала е и землиното укрепление на аула на хан Омуртаг на р. Тича. Много е вероятно, както това е доказано за могила XXXIII, те да са използвани за ритуали с поменално значение. Единствената сигурна „находка“ от нея е комплектът от 25 ранносредновековни керамични съда, открити в нейния насип от Г. Фехер, който смята, че са от гроб с трупозгаряне и кон. Р. Рашев не изключва обаче възможността съдовете да са от следпогребални действия.

По-особен е характерът на могила XXXIV. Тя е насипана в долината на Асар дере, на няколко десетки метра от „депото“ за производствени отпадъци. Долната половина от високия до 6,5 м могилен насип е бил взет от него, но е с редуващи се слоеве от животински кости, може би от големи жертвоприношения (?) и речна растителност, придружени с поръвания с вар и въгленчета. Горната част от могилата е от чиста глинеста пръст. На нивото на терена, в източната периферия на насипа бяха открити натрошени на място две византийски кръглодъжни амфори. Наличните данни позволяват тълкуването на могилата като поминално съоръжение, свързано с почитане паметта на владетел. Нашето убеждение е, че тя е част от ритуален комплекс, който започва от владетелската резиденция и завършва на запад с дълбоката поминална шахта (дълб. 11,80 м) с ритуални жертвоприношения на коне, кучета и котки в могила XX (извън ГЗУ). Всички данни насочват към извода, че е посветен на хан Крум, вероятно наскоро след неговата смърт през пролетта на 814 г.

Проблемът за езическите некрополи. На територията на Плиска – от владетелската резиденция до отдалеченото от нея на 2-4 км ГЗУ досега не е открит некропол с „езически“ погребален обред. Нещо повече, няма сигурни данни и за изолирани гробове от това време. Това е сериозен, изцяло нерешен проблем. Едни от изследователите обясняват това със степента на изследваност на Външния град. Други

считат, че некрополите от предхристиянско време са били съзнателно изведени извън неговите очертания. Напоследък Р. Рашев изрази становище, че аристократичните, включително и владетелските, гробове трябва да се издирват далече от Плиска, в района на земленото укрепление „Кабаюк”, където той успя да открие и изследва единичен богат гроб на прабългарски аристократ.

Девташлари. С това персийско-турско название са обозначавани от местните жители групи от правилно подредени в редици големи побити в земята камъни брой (мегалити-менхири). Те са нечетен брой, разположени в редици, и имат четириъгълна форма. Само две от групите се определят като „неправилни”. Основният брой паметници (43 от 49 групи) от този тип са разположени в Абобското поле. Основната им концентрация е около централния земен лагер (ГЗУ) на Плиска. Там те са над 20. Установено е, че са разположени на открити места, основно по пътища, които свързват посочените военни средища на българската държава от края на VIII и IX в. Разположени са обаче само откъм огряваните от слънцето страни и това вероятно е свързано с техния соларен характер и ролята им най-общо на апотропеи. Топографията им „дублира” защитната линия, която оформят трите укрепления в Абобското поле и може да се предположи, че са свързани с лагеруващи там отделни военни контингенти. Наличието на следи от жертвена храна, закопана до тях, знаците върху повърхността на някои от камъните, сочат тяхното използване като поминални съоръжения или паметни знаци. Изказвани са мнения и за тяхното значение в погребални обреди и дори като символични надгробия на загинали далече воители.

Водоснабдяване. Както изтъкнахме, мерките за осигуряване на вода в различните части на големия селищен център са съпътствали всички етапи на неговото съществуване. Открояват се най-малко три периода на водоснабдителни мероприятия.

Първият от тях е свързан с **директното използване на природния ресурс** от високи подпочвени и речни води в два района: в горното течение на Асар дере с неговите притоци там, както и в междуречието в рамките на съвременния град. Този тип водоснабдяване може да се оцени като традиционен.

Вторият период на водоснабдяване е обвързан непосредствено с изграждане на **фортификацията на подградията**. Рововетена защитните съоръжения са били прокарани с такива наклони, че да могат да играят роля на колектори и канали за атмосферните води, които са увеличавали дебита на Асар дере.

Третият период е свързан изцяло с устройването на владетелската и на други резиденции върху маловодната тераса в средата на Абобското поле, а също и с интензивното заселване на Външния град. Обеспечаването с вода на благоустроения военен и политически център, както и на поселенията с традиционен начин на живот е извършено чрез съчетаване на **два различни типа водоснабдяване**.

Водоснабдяването на обикновените селищни структури през столичния период запазва своя характер и облик отпреди. Използвани са локални източници: реката Асар дере с нейните естествени притоци, както и изкуствени такива в лицето на рововете-канални на ГЗУ. Наред с това, в укрепеното подградие е било извършвано и забентване на оврази и суходолия, прорязващи общо взето равномерно цялата му площ. Независимо от това, нуждата от вода там нарастнала още преди средата на IX в.

За разрешаване на острия проблем в подградията е било построено **сложно хидротехническо съоръжение**. В ждрелото на Крива река е била изградена каменна язовирна стена с дебелина над 9 м и градеж като на крепостта. От оформената там чаша на язовир водата е била откарвана, посредством дълъг 3-4 км открит канал до източната част от Външния град и долината на Асар дере. Особеностите на това хидросъоръжение са все още недостатъчно изучени и около неговото ефективно използване има открити въпроси. Няма съмнение обаче, че то е било създадено през първата половина на IX в. За неговото планиране и реализация са изисквали специфичен технически опит и строителна култура, каквато през средновековието се практикува изключително в Близкия Изток и свързани с него райони. В този смисъл, то е продукт на знания и умения, заети от арабската култура от VIII-IX в.

Централизираното доставяне на изворна питейна вода е характерно за културата на аристократичните комплекси. От края на VIII до към средата на IX в. то е съсредоточено изцяло в рамките на ВЗУ и КК. Едва след средата и особено след края на IX в. то се проследява, отначало в други сектори във Вътрешния град, а след това и в някои от болярските имения във Външния град.

В техническо отношение централизираното водоснабдяване, а и канализация, се основават на римо-византийския опит. Първите каптажи, за които имаме данни, се намират в подножието на височините от север и североизток на Абобското поле, на разстояние около 6-8 км от Дворците на Плиска. Най-старите от водните съоръжения проявяват черти, които стоят близко до принципите и похватите на античното хидростроителство. С течение на времето античната традиция в това строителство постепенно отслабва и последните водопроводи проявяват черти, характерни за средновековието.

Към края на X и приезд XI в. водопроводните инсталации са изцяло унищожени и обитателите на Плиска се връщат към традиционни форми на водоснабдяване: изкопани са големи ями-водоеми за

събиране на атмосферни води, както и дълбоки кладенци, каквито са проучени във Вътрешния град, а и в самата Цитадела.

V. Сгради и съоръжения след покръстването

1. Обща характеристика

Процесът на проникване, приемане и утвърждаване на християнската религия, мироглед и култура се отразяват на Плиска, без да променят съществено нейното градоустройство. Това се обуславя от факта, че християнският град наследява фортификацията, а и структурата на своя предшественик. В резултат на това ханската резиденция се превръща в княжеска, със заменянето на езическите храмове с християнски. Във Вътрешния град обаче не са открити църкви от втората половина на IX и X век и това означава, че животът там е бил тясно свързан с владетелската резиденция, както и преди покръстването. По тази причина той не може да бъде схващан като същински християнски град.

Той израства в укрепеното подградие, тъй като там е била съсредоточена основната част от населението на Метрополиса. Благодарение на това, Външният град става средоточие на разнообразно по характер и общо взето равномерно разпределено църковно строителство със собствени граници на *urbs sacra*, които не съвпадат със земленото укрепление.

Неговият център израства на около 1 км, северно от каменната крепост с княжеския град. Тук е било избрано специално място за устройване на духовно-религиозно средище, което постепенно трябвало да се превърне във второ ядро на столичния град. Най-впечатляващият негов паметник става огромният княжески, архиепископски и манастирски храм – Голямата базилика. Наред с всички тези свои роли, тя става и главна катедрала на християнска Плиска, тъй като е била достъпна за всички нейни жители, а представителните ѝ функции били подчертани с прокарване на каменна алея за процесии, свързваща княжеския с християнския център.

С храмове с енорийен характер били снабдени основните поселения в подградието и вероятно е било само въпрос на време те да се превърнат в същински квартали на християнската столица. Много съществена роля за промяна в облика на огромната територия играят болярските имения, които възникват най-вече в периферията на тези „квартали“. Те се превръщат в техни естествени икономически центрове и стават динамичен фактор за обновяване на стихийно сложилата се агломерация от раннофеодален тип. Свой принос в тази трансформация имат и манастирите и преди всичко този около Голямата базилика, обект № 31, а може би и при църква № 25.

Християнизацията сред жителите на Плиска започва още преди официалният акт на покръстването на владетеля. Процесът като цяло е слабо изследван, но през последните две десетилетия бяха открити доста данни за него. Събраният археологически материал и данни са в съгласие с писмените свидетелства и това създава предпоставки за обективно осветляване на етапите и конкретните прояви на прехода от езичество и християнство.

Въпросът за прехода от езичество към християнство в България и в частност в българската столица остава сред дискуссионните. Според част от изследователите, християнизацията на местното население започва едва след обявяване на християнството за официална религия и така те го вменят във втората половина на IX век. Според другото разбиране, християнизацията е процес, който започва още в началото на IX в., преминава през определени етапи, които имат много общо с тези на приемане на новата религия в други страни и народи, и подготвя почвата за неговото приемане за държавна религия. Решението на спора е в издирване на доказателства в подкрепа и на двете схващания.

Сериозна пречка е отсъствието на ясни и точни критерии за датировка на археологическите материали. Най-прекият път към решението на тези проблеми е откриването на некропол от IX век. В него именно могат да се открият различията в погребалния обряд, както и в инвентара, съответно през първата и втората половина на IX век.

Един от най-важните паметници за изучаване на проблема за прехода от езичество към християнство в Плиска е Голямата базилика със заобикалящите я строежи и структури. Базиликата е един от първите разкрити паметници, но нейното изследване заедно с архитектурния ансамбъл около нея, продължи чак до края на 70-те години на XX в., когато започна бавния и мъчителен период на нейната консервация и частична реставрация.

Внушителният култов строеж се намира на 1,3 км от главния вход в каменната крепост с Дворците. Специално изградена настилка от големи каменни плочи оформя церемониялен път до входа в катедралния храм. Тази уникална връзка подчертава синхрона и значението на двете водещи структури в Плиска през втората половина на IX в.

2. Археологическите структури при Голямата базилика

Селището. То е част от голям жилищен район с полуземлянки и отделни наземни жилища, разположен между Голямата базилика и източния вал, на площ от няколко хиляди декара. По големина, а и по характер и хронология, има аналог в селището в югоизточната част от укрепеното подградие. В

техните крайнини възникват оградени комплекси с дървени градежи. В сектора, северозападно от църква № 11, това е изглежда „болярско” имение, оградено с двойна палисада, близка до ГДУ на владетелската резиденция.

Дървената ограда на селището в района на Голямата базилика и обект № 31 е единична и първоначално огражда самото селище. В нейния югозападен ъгъл е била обособена допълнително площ от над 1 ха. В този затворен от всички страни Двор е изграден малък кръстовиден храм, както и дървени постройки, които остават под базиликата и околните манастирски дворове и строежи.

Хронологията на селището е установена. В комплекса с базиликата днес тя може да бъде ограничена от началните десетилетия до към средата на IX в.

В пласта и жилищата на селището са открити и различни археологически материали, между които и пръстени и медальони с форма на равнораменен кръст, вписан в кръгла рамка. Това е указание, че част от неговите жители са били привърженици на християнството и вероятно са сред онези неофити във вярата, за които хронисти сочат, че са я приели от византийски пленници в българската столица след 813 г.

На определен етап от съществуването на селището югозападната му оградина става притегателно място за целенасочена строителна дейност, каквато Външният град дотогава не познава. Тя е с белезите на дворцовото строителство и нейн инициатор е несъмнено владетелят.

Въпросът е какви причини са накарали централната власт да инвестира в ново и съвсем специфично строителство далече от резиденцията и в края на селище от традиционни жилища.

Очевидно, изборът на мястото не е продиктуван от практични съображения. Някои от изследователите (Ст. Ваклинов, Ст. Бояджиев и др.), допуснаха, че кръстовидният строеж тук е с езически характер. Но храмът не прилича по нищо на езическите култови сгради от Плиска, Мадара и другите раннобългарски центрове. Освен това, кръстовидната сграда става по време на своето съществуване притегателно място за погребения, което досега не е установено при езическите култови сгради.

И още нещо. Ако кръстовидната сграда е езически храм, той е първият случай, който получава форма на равнораменен кръст със заоблени рамена, които ѝ придават кръгла форма. Известно е обаче, че това е символ, характерен за ранните етапи на християнизация изобщо. И най-сетне: останките от неговия строеж е бил оставен съвсем съзнателно в очертанията на Голямата базилика, чиято mensa sacra „стъпва” над неговата апсида.

Тези, както и други, археологически съображения и наблюдения, водят към извода, че под олтара на Голямата базилика се намират останките от по-ранна християнска култова сграда от типа „свободен кръст”.

Кръстовидната сграда под Голямата базилика. Постройката беше открита от Т. Тотев почти изцяло в очертанията на централния олтар на базиликата. Тя има размери 15,50 x 15,50 м и е запазена само с хоросанова подложка с кръгли пилоти за блоков градеж, който е бил изваден при изграждане на големия храм. Налице са данни за приемственост между тях.

Началото на строителството на базиликата е крайна граница (terminus) за датата на разрушаване на кръстовидния храм. Установено е, че базиликата е била построена в изпълнение на два различни плана, като всеки от тях е свързан с исторически доказани, етапи от налагането на християнството след акта на покръстването през 864 г. Това означава, че горната граница за кръстовидната сграда е преди периода 866-869 г. Пълното премахване на нейните основи е предизвикано от инициативата за изграждане на нейно място на голям, представителен и коренно различен по план строеж. Така че премахването на старата сграда е обяснимо. Въпреки това, е трудно да си представим, че е била премахната, само заради строежа на базиликата. Водеща причина за това са сериозните повреди, която тя е понесла в края на своето съществуване. Следите от пожар в очертанията на постройката, както и в някои от ямите при нейните фундаменти сочат като възможна причина нейното опожаряване.

Тези изходни данни дават основания кръстовидният храм да бъде свързан с конкретни исторически свидетелства за проникване и утвърждаване на християнството в българската столица между 30-те и 60-те години на IX в.

Отчитайки наличните исторически данни тя може да се приеме за християнски храм, възникнал преди акта на покръстването, а премахването ѝ да се свърже с бурните събития на антихристиянския бунт през 865 г. Съществено за тълкуване на неговия характер е наличието на фундамент за полагане на масивен саркофаг в южното рамо на кръстовидното му пространство, както и наличието на данни за стълба за изкачване към храма. Неговата архитектура и връзка с преустройения в аязмо кладенец на първоначалното селище, дават основание да бъде изтълкуван като християнска мемориална постройка и част от ансамбъл със своя дървена ограда и спомагателни постройки. Връзката му с акта на покръстването е свързан с негово преустройство в храм за евхаристични служби.

Въпросът е кому е бил посветен този мартиреум. Очевидно това е била личност, свързана с владетелския двор от първата половина на IX в., която е била почитана като мъченик на християнската

вяра в навечерието на кръщението на княз Борис I. Историческите свидетелства на Теофилакт Охридски (края на XI-начало на XII в.) сочат категорично, че в Плиска е имало такава личност. Това е Енравота, първородният син на хан Омуртаг, който приел християнската вяра след поучение и посвещение от византийския пленник Кинам. През 832 г. той бил наказан със смърт, заради отказа си да се отрече от своята нова религия. Екзекуцията била извършена някъде в столицата за назидание на местните християни. Мъченическата смърт на Енравота вероятно е била забравена за известно време, но след напредване на процеса на християнизация в българското общество тя придобила, особено в очите на управляващите, ново значение. Енравота е бил родственик на българския княз Борис I и по времето, когато той решил да приеме християнството, неговата саможертва придобила важна пропагандна стойност. Със зачитането на християнския му подвиг владетелят могъл да легитимира своята власт в името на новата религия.

Това изглежда е била идеологическата и политическа предпоставка за изграждане от страна на централната власт на мемориален храм и комплекс в столицата. Възможността, тя да е издигната на мястото на екзекуцията на първия български мъченик не е за подценяване. Само така можем да обясним появата на солидна сграда с форма на кръст в съседство с кладенеца на селище, в което са налице реални податки за съществуване на християнска община приблизително от времето на екзекуцията на Енравота.

Големият въпрос е за датата на изграждане на мартириалната сграда и ансамбъл. Той е решим само на основата на исторически данни. Директни свидетелства липсват, но изучаването на изворовия материал около покръстването на княз Борис откроява два етапа. Според тях, той приел най-напред християнското поучение и това е станало по времето на съвместното управление на византийски император Михаил III и неговата майка Теодора, траяло до 857/8 г. В български източник сакралната дата на Борисовото поучение е наречена „етх бехти“, т.е. годината на поучението. Вторият етап, свързан с акта на кръщение на княза настъпва няколко години по-късно, през 864 г.

Днес е трудно да се установи дали кръстовидният храм е бил изграден преди Борисовото поучение във християнската вяра или веднага след това. Византийски автори пишат, че то станало под въздействие на сцената на „Страшния съд“, която владетелят видял на стените на новопостроен негов дворец (на гръцки – οίκος). Гръцката дума обаче е обичайна за малки храмове, особено такива, които се смятат за „дом“ на мъченик или светец. В този смисъл можем да приемем, че легендарният разказ за встъпването на княз Борис в лоното на християнството носи реална информация за негов строеж, украсен със стенопис или икона (?). От тази гледна точка е много вероятно сцената на Страшния съд от въпросния οίκος да е кръстовидният мартириум в българската столица.

Писмено свидетелство се е съхранило и за неговото унищожаване. Според автора на Бертинските анали, въстаналите против българския княз антихристиянски сили го обсадили *circa palatium eius*, т.е. в чертите на каменната крепост, но той, излизайки със своите привърженици през „градските врати“, съумял да ги победи. Макар и в стила на „чудо“, авторът пише, че на въстаналите „се сторило“, че върху тях пада „огромна пламнала сграда“ (*magna villa*). И тъй като мартириалният комплекс е бил с ограда и постройки от дърво и се намира на около 1000 м от княжеския град, можем да приемем, че става въпрос за негово опожаряване. Трябва да допускаме обаче, че той е бил подложен на поругаване и разрушения от страна на езичниците още при влизането на метежниците в столичното подградие, тъй като е бил единичен материален символ на прохристиянската политика на княза там.

Следователно, налице са разнородни указания, че мястото, на което е съществувала една от първите християнски общини и на което, може би, е била пролята мъченическа кръв, е придобило сакрално значение за българската християнска традиция още в навечерието на покръстването.

По тази причина над полуразрушения и опожарен мемориален комплекс, няколко години след 865 г., са били заложили основите на огромна базилика.

Голямата базилика. Представителният храм е издигнат на осветено от българската християнска традиция място. По тази причина той е замислен да бъде *basilica-martyria*, сиреч „свидетелство“ за ранното българско християнство и доказателство за това, че то заслужава да има църковна организация наравно с големите центрове на християнския свят: Рим и Константинопол. Съгласно западните извори, подобни идеи били разисквани между българския княз Борис I и епископ Формоза Портуенски още в периода 866 и 869 г. В този смисъл, Голямата базилика е материално изражение на идеята на българския княз за самостоятелен църковен живот, начело на който трябвало да застане Формоза.

Още по време на неговото пребиваване в Плиска били заложили основите на новата катедрала. Нейният огромен корпус: 101,85 м дължина и 29,50 ширина бил поставен по средата на „теменоса“, т.е. оградената сакрална площ на мартириума, като бил съобразен с мястото на кръстовидната сграда, както и с кладенеца-аязмо. При планирането се наложило строителите да оставят западната част от базиликата в руслото на изграден по времето на селището канал за отводняване, а южния стилобат на колонадата в наоса да бъде рисковано фундиран над частично засипания и стеснен кладенец, чиято действаща част била оставена в нейния южен кораб.

Първоначалният план на Голямата базилика има особености, които позволяват да бъде изведен от западната църковна архитектура. Пред просторния и нехарактерен за съвременното византийско строителство атриум е бил заложен пропилен в основи като масивна кула (подобен има и пред втория градеж на Дворцовата базилика). Нартексът е бил едноставен, както и олтара, който завършвал с изнесена напред тристенна отвън апсида. Тези и други особености дават ясни доказателства за това, че базиликата е не само идеен, но и реален проект на Формоза Портуенски и че залагането му в Плиска не може да се поставя извън годините на пребиваване на западното духовенство в България.

Настъпилите през 869/70 г. църковно-политически промени и нова ориентация на княз Борис към Константинополския патриархат попречили на довършването на базиликата, според първоначалния план. Строежът е бил вече над основи, когато настъпват сериозни преустройства. Пропилеят от запад бил изоставен, пространството на атриум препланирано със затворени помещения от запад и екзонартекс от изток. В нартекса били изградени напречни стилобати за аркади, които да носят тежестта на галерия, а от страни за тази цел били добавени помещения със зидани стълби за изкачване към галерии над притвора и страничните кораби. Олтарът бил преустроен в триделен и снабден със странични апсиди. От север и юг на пастофориите от първоначалния олтар били изградени още два анекса: северният е бил снабден с отделен олтар за съмостоятелни служби, а южният – с кръстовидна писцина за кръщения. Нововъведенията в строящия се храм са били инициатива на настаненото в Плиска през пролетта на 871 г. византийско духовенство, ръководено, изглежда задочно, от архиепископа на Хераклея Тракийска Николай, а непосредствено от неговия племенник и архидякон, който починал наскоро след това, както научаваме от негов надгробен надпис, в стария църковен център Дуросторум-Дръстър.

Архиепископията-манастир. Идеята за изграждане на седалище на църковна власт при Голямата базилика е била дадена още от западното духовенство. Изборът е бил съобразен с неговите схващания седалищата на църковна власт да са встрани от центъра на същинския град. Обратно, във Византия и свързаните с нея страни, епископските и архиепископски резиденции се разполагат в централните части, в близост до административно-политическия център или Двореца на владетеля. Възприемането на „западния“ модел за устройване на подобно духовно-религиозно сридище в Плиска е било съвсем естествено и от гледна точка на това, че кръстовидната сграда маркира и мястото на гроба на първия български мъченик за християнската вяра

Изграждането на резиденцията на „архиепископа на България“ започва едва след 871 г. За целта, от три страни на базиликата била построена **ограда-периболос**, която затворила площ от близо 1,5 ха. В нея били построени пет отделни сгради, които с прилежащите си дворове, оформили структурата на комплекс, органично свързан с огромния храм в средата му. Оградата се извисявала на височина около 4 м и завършвала със зъбери, наподобяващи тези над тухлената стена около княжеските дворци. Тя, както и сградите имат градеж като на базиликата. **Архиепископският дворец** се намирал от север на притвора на базиликата и бил свързан с нея, посредством двуетажен портик, който отвеждал в храма с неговия галериен етаж. Дворецът е бил двуетажна сграда със зала в средата и еднообразни апартаменти от двете си страни. Единият от тях обаче има отделно помещение от изток, най-вероятно домашен параклис за духовния пастир. След 878 г. в него вече е резидирал за постоянно висш византийски духовник, от чиито, намерени при разкопките оловни печати знаем, че се е наричал Георги и е носел титлата „архиепископ на България“. Другият апартамент в неговия дворец е бил отреден изглежда за самия княз, който съгласно изискванията на възприетия византийски дворцово-църковен церемониал отсядал тук по време на големи християнски празници. Съвместното служение на архиепископа и княза в базиликата е изисквало да се възпроизведе устройството на големите храмове в Константинопол. Непосредствено пред страничните части на олтара са били устроени помещения-митатории за княза, както и за архиепископа.

В съседство с Архиепископския дворец е била построена дълга над 30 м сграда със седем еднакви **помещения-келии за близките сътрудници на архиепископа** и дейтели в управлението на българската църква. В двата двора от север на базиликата са били издигнати последователно **две бани с хипокаустна отоплителна инсталация**. Втората от тях се намира до големия кладенец. Там наблизко е била устроена и първоначалната кухня на архиепископската резиденция.

От юг на базиликата се намира дълга над 35 м сграда с две зали и вестибюл между тях, която имала и втори етаж, изглежда със същото разпределение. Тук била настанена **школата със скрипторий и дидакалейон**, както при големите храмове във византийската столица. Тук е била съсредоточена книжовната и образователна дейност на архиепископията. До 886 г. тя е била ръководена от гръкоезично духовенство начело с архиепископ Георги. След това, по инициатива на княз Борис I, тя се превръща в средоточие на славянската книжовно-просветна работа, ръководена от настанените в архиепископията ученици на Кирил и Методий: презвитерите Климент (по късно епископ в Девол и Охрид), Наум (Охридски), Константин (по-късно епископ Преславски) и други. Дейността на това първо славянско книжовно средище продължило до преместването на църковната катедра в Преслав и изпращането на Климент, а след това и на Наум, в Девол, Охрид и югозападните земи.

Зад сградата на школата е бил оставен самостоятелен и затворен от всички страни двор, в който беше открит **манастирският некропол**. Някои от гробовете там бяха със запазени надгробия с надписи, от които особено важен е двуезичният надпис на монаха Лазар.

Успоредно с архиепископския комплекс при базиликата е започнал да действа и **общезителен манастир**. Той бил устроен в отделен двор от север на архиепископията и свързан непосредствено с нея. Живеещите в двата комплекса използвали базиликата за храм и се хранели в **обща трапезария**, която заедно с **кухня и складови помещения** за хранителни продукти и битов инвентар се разполагала в корпус от помещения пред манастирската ограда. Постройките тук са от ломени камъни със спойка от глина, но обмазани с варова мазилка. Подът на трапезарията е бил с мраморна мозайка, както в централния неф на базиликата и в нея са могли да се хранят около 70 души. **Монашеските келии** били съсредоточени в сграда в източния край на манастирския двор. Тя е била двуетажна, като в приземната част е имало голяма зала, а на горния келиите с покрит коридор и стълба за изкачване, както е в сега действащите православни манастири. Може да се приеме, че това е първата българска обител.

Църковното строителство във Външния град. Първите църкви тук са с еднообразен базиликален план, който е реплика на първоначалния план на Голямата базилика. Това ни дава право да ги свързваме с регистрираното изрично сведение за посвещение на „много църкви“ от западното духовенство в България, респективно в нейната столица. Те са разположени в различни части на подградието, но предимно в северозападния сектор. Те са изпълнявали ролята на енорийни храмове за основните църковни общини на територията на първоначалния християнски град. По-късно църковните енории се диференцират, тъй като значителни части от населението започва да живее в частни имения, вероятно собственост на болярски фамилии. Естествено, в някои от тях се появяват малки, още по-опростени базиликални храмове, за които, не без основание, се предполага, че са имали частно-семеен характер. Към някои от тях се изграждат и фамилни гробници или се оформят малки некрополи, като този при апсидите на Голямата базилика или т. нар. обект № 40. Продължава и строителството на обикновени енорийни или манастирски храмове. Един от сигурните сред последната група и т. нар. обект № 31, разположен източно от Голямата базилика. Той изглежда е бил свързан архиепископията като нейна дякония.

Архиепископията с манастир при Голямата базилика продължава да е притегателен център за разнообразно църковно строителство и на север от тях се концентрират няколко храма. Може с основание да се предполага, че тук именно е трябвало да се разположи ядрото на бъдещия християнски „град“

Разкритите досега общо над 20 църкви характеризират българската столица от IX и X в. като голям християнски център, устройван по модела на „световните“ градове Рим и Константинопол. Пренасянето на политическата и религиозна власт във Велики Преслав прекъсват, а печенежките удари - преустановяват неговото постепенно утвърждаване.

3. Църковното строителство във Вътрешния град

Макар и с ограничен обхват църковното строителство в княжеската резиденция има свой принос в израстването на Плиска като християнски град. Църковните градежи тук са били издигнати още в първите години след официалния акт на покръстването. Те са непосредственият изразител на духовния прелом във владетелския дом със заобикалящите го аристократични резиденции.

Дворцовата базилика. Тя има сложна строителна история. В резултат на няколко строителни инициативи тук са били реализирани последователно и за къс отрязък от време, между 864 и 870 г., три църковни градежа. Първият от тях носи белезите на пригаждане на целата от езическата светиня в християнски храм. За целта, към източната стена на вътрешния правоъгълник са били изградени с тухли три полукръгли апсиди, които са оформили олтарна на църквата. Отстрани на наоса са били добавени помещения, подобни на митатории за княза и византийския епископ, който ръководел мисията по покръстването на българите. Особеностите на този храм позволяват да се установи, че е бил оформен непосредствено след акта на покръстването на княз Борис I през 864 г. Според византийските извори, то било извършено „тайно“ и в „тъмна нощ“ в самия Дворец.

Следващият християнски строеж е използвал за основи стилобата на езическия храм и съобразен с неговата ширина нов, по-широк олтар, разположен в три апсиди, без пряка връзка между неговите части. От запад, пред входа, е бил оформен П-образен портик. С това новата базилика придобила някои от чертите на църква, изградена по западнохристиянски образци. Това позволява да поставим инициативата за нейното строителство след 866 г., когато в България пристигнало папско духовенство. По това време започва и широко църковно строителство във Външния град, залагат се основите на нова катедрала: Голямата базилика. С това западните прелати са искали, може би, да оформят българската столица като нов и същински християнски *Urbs sacra*.

Пристигането на нова византийска мисия в Плиска довело до залагането на нов, трети поред, строеж на Дворцовата базилика. Той използвал заварения олтар, като го пригледил за нуждите на

константинополския богослужебен ред, но поставил стените над нови, по-стабилни основи. В този си вид базиликата продължила да функционира като храм на княжеския град и към него от юг бил пристроен параклис със самостоятелен олтар. От изток, непосредствено върху дворцовия площад по-късно възниква некропол.

Дворцова кръстокуполна църква. Тя се намира в Цитаделата, непосредствено до Малкия дворец и се явява домашен храм на владетеля и неговото семейство. Заменя разрушения до основи малък езически храм в Цитаделата. Нейната архитектура е уникална за Плиска, тъй като е единствената кръстокуполна църква там. Останалите църкви там са предимно базилики, рядко еднокорабни и в един случай само - триконхална. Появата на куполен храм в княжеския дворец не е случаен. Твърде е вероятно той да е дар на новопокръстения български княз от неговия духовен кръстник – император Михаил III или по-вероятно - от заелия престола наскоро след българското покръстване Василий I. Неговите изискани пропорции, добре изпълнена зидария в опус микстум, колони от брекчия и облицовка от бял мрамор по стените говорят, че е изпълнен от опитни строители и със значителни средства. За образец на дворцовата „капела“, вероятно е послужила архитектурата на дворецов храм от Константинополския „Свещен дворец“.

Късните църковни градежи. Най-късната църква в Плиска се намира в чертите на каменната крепост, където през първата половина на XI в. живее и основното население на града. Тя е скромен еднокорабен и едноапсиден храм. Такъв е и храмът в градския некропол пред неговата Източната порта.

Епилог

Към края на XI в. Плиска е обезлюдена и на практика престава да съществува като значимо средновековно селище. Археологическите находки с по-късна дата са единични. Може би малко по-дълъг живот имат някои от представителните строежи в старата столица. Между тях със сигурност е Голямата базилика, в чийто олтар е намерен графит с датиран в 1142 г. гръцки надпис.

През епохата на Второто българско царство Плиска е само исторически спомен. Величествените ѝ останки са окончателно изоставени и постепенно се превръщат в руини. А нейното име е постепенно забравено.

До началото на археологически интерес и проучвания през XIX век.

Използвана литература:

Абоба-Плиска. Известия Русского археологического института в Константинополе, X, 1905 (статии на **Карел Шкорпил, Фьодор Успенски, Б. Панченвко**). Альбом. София, 1905.

АОР през 1973-2012. Издание на НАИМ при БАН за периода 1973-2012 г. (резюмета с отчети за разкопки на всички археолози, работещи в Плиска.

Атанас Милчев. Разкопки в Плиска, западно от Вътрешния град през 1959 г.- Археология, 1960, 3, 30-43.

Атанас Милчев. Проучвания на раннославянската култура и на Плиска през последните двадесет години.- Археология, 1964, 3, 23-35.

Атанас Милчев. Занаятчийски и търговски помещения северно от южната порта на Вътрешния град в Плиска.- В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, 246-274.

Атанас Милчев. Разкопки и проучвания на южната порта в Плиска (1963-1970 г.).- Плиска-Преслав, 4. 1985, 16-43.

Васил Маринов. Плисковското (Абобското) поле. Поселищно-географско проучване. София, 1943.

Вера Антонова, Стоян Витлянов. Плиска. Западната крепостна стена – сектор север (археологически проучвания през 1973-1975 г.).- Плиска-Преслав, 4. София, 1985, 44-78.

Веселин Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

Веселин Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981.

Георги Джингов. Археологически проучвания във Вътрешния град на Плиска (обект Z).- Плиска-Преслав, 5, 1992, 105-123.

Дафина Василева. Големият дворец в Плиска (архитектура и реконструкция).- В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, 153-159.

Дафина Василева. Укрепеният дворец в Плиска (реконструкция).- ИБИД, XXXIX, 1987, 71-83.

Димитър Василев. Строителната традиция на прабългарските дворци в Плиска. София, 1937.

Живко Аладжов. За облика и характера на комплексите от Външния град на Плиска.- ИИМШ, 9, 1997, 102-104.

- Живко Аладжов, Стела Дончева.** Разкопките на обект № 40 (комплекс А) и тяхното значение за археологическото проучване на Плиска.- Плиска-Преслав, 10, 2004, 198-211.
- Живка Въжарова.** Некрополът при Голямата базилика в Плиска.- Плиска-Преслав, 1, 1979, 69-80.
- Иван Захариев.** Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея.- Плиска-Преслав, 1. София, 1979, 108-138.
- Константин Иречек.** Пътувания по България. София, 1974.
- Людмила Дончева-Петкова.** Разкопки на западната крепостна стена в Плиска (проучвания на южния сектор през 1973-1977 г.).- Плиска-Преслав, 4, 1985, 91-116.
- Людмила Дончева-Петкова.** Сгради при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска.- Плиска-Преслав, 5, 1992, 124-145.
- Людмила Дончева-Петкова.** Нови проучвания край западната крепостна стена на Плиска.- Плиска-Преслав, 6, 1993, 79-84.
- Людмила Дончева-Петкова.** Разкопки на западната крепостна стена в Плиска (проучвания на южния сектор през 1973-1977 г.).- Плиска-Преслав, 4, 1985, 91-116.
- Людмила Дончева-Петкова.** Нови проучвания край западната крепостна стена на Плиска.- Плиска-Преслав, 7, 1995, 34-41.
- Кръстю Миятев.** Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска.- ИБАИ, XIV, 1940-1942, 73-135.
- Никола Мавродинов.** Разкопки и проучвания в Плиска.- Разкопки и проучвания, III, 1948, 159-170.
- Павел Георгиев.** Ранносредновековни български бани VIII-X век. Автореферат на кандидатска дисертация. София, 1982.
- Павел Георгиев.** Строителната история на Малкия дворец в Плиска.- В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, 140-152.
- Павел Георгиев.** Дворцовата църква в Плиска и църковното строителство във връзка с покръстването (864-870 г.).- Векове, 1985, 3, 53-61.
- Павел Георгиев.** Големият езически храм в Плиска.- ППИК, 1. София, 1989, 338-355.
- Павел Георгиев.** Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска.- Плиска-Преслав, 5, 1992, 77-104.
- Павел Георгиев.** Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993.
- Павел Георгиев.** Кръглата дървена постройка в Плиска. Принос за изучаване на българския дворцов церемониал от началото на IX в.- ППИК, 3, 1997, 296-312.
- Павел Георгиев.** ΊΣ ΤΗΣ ΠΛΣΚΑΣ ΤΩΝ ΚΑΝΠΙΟΝ. Градът Плисков (произход и значение на името).- В: Трудове на катедрите по История и Богословие при Шуменския университет, 3. Шумен, 1999, 12-30.
- Павел Георгиев.** Сто години Абоба-Плиска.- В: Културната интеграция между чехи и българи в европейската традиция. Лятна научна среща във Варна, 25-27 юни 1999. София, 2000, 152-163.
- Павел Георгиев.** Селищната структура на Абоба-Плиска.- Археология, 2000, 3-4, 16-30.
- Павел Георгиев.** Отново за археологията на дървения анабатрон в Плиска (стратиграфски и хронологически бележки).- Археология, 2002, 4, 49-56.
- Павел Георгиев.** Раждането на столица Плиска.- В: Polichronia. Сборник в чест на проф. Иван Божилов. София, 2002, 63-77.
- Павел Георгиев.** Разкопки, южно от Големия басейн в Плиска.- Плиска-Преслав, 10, 2004, 24-60.
- Павел Георгиев.** Принципията-дворец в кампуса Плиска.- Херсонесский сборник, вып. 15. Севастополь, 2006, 83-95.
- Павел Георгиев.** Столиците на княз Борис-Михаил – хронология и типологическа характеристика.- В: Християнската култура в средновековна България. В. Търново, 2008, 146-168.
- Павел Георгиев.** Хинтерландът на Абоба-Плиска: пътни комуникации, селищни и военни средища.- В: Eurika. In honorem Ljudmilae Donchevae- Petkovae. София, 2009, 333-353.
- Павел Георгиев.** Тронната палата в Плиска: нерешените археологически проблеми.- В: Lauea. In honorem Margaritae Vaklinova, II. София, 2009, 127-144.
- Павел Георгиев.** Митът за славянското начало на Плиска.- В: Приноси към българската археология, V. София, 2009, 131-141.
- Павел Георгиев, Стоян Витлянов.** Архиепископията-манастир в Плиска. София, 2001.
- Павлина Петрова.** Археологическо проучване на архитектурни комплекси от IX-X в.- Археология, 1984, 1, 52-62.
- Павлина Петрова, Живко Аладжов.** Архитектурен комплекс (обект 40) във Външния град на Плиска.- ГМСБ, XII 1986, 37-48.
- Павлина Петрова.** Към въпроса за историко-археологическата топография на Външния град на Плиска по данни на аерометода.- Плиска-Преслав, 5, 1992, 44-76.
- Петър Карасимеонов.** Начало на славянобългарската архитектура и история. София, 1943.

- Първопрестолна Плиска.** Сто години археологически проучвания, изд. на Й. Хенинг и Л. Дончева-Петкова. Франкфурт на Майн, 1999.
- Радослав Василев.** За планировката на някои ранносредновековни селища във Вътрешния град на Плиска.- В: Приноси към българската археология, 2. София, 1993, 35-39.
- Радослав Василев.** Нови данни за ранносредновековното селище в района на Голямата базилика в Плиска.- Плиска-Преслав, 7, 1995, 27-33.
- Радослав Василев.** Църква № 51 в югоизточния ъгъл на Външния град на Плиска.- В: Християнската култура в средновековна България. Велико Търново, 2008, 195-212.
- Рашо Рашев.** Земленото укрепление на Плиска.- Плиска-Преслав, 4, 1985, 7-15.
- Рашо Рашев.** Девташларите – мегалитни паметници на българската езическа култура.- Плиска-Преслав, 5, 1992, 5-31.
- Рашо Рашев.** Най-старият строителен период в центъра на Плиска.- ИИМШ, 8, 1993, 252-262.
- Рашев 2003:** Р. Рашев. За началото на българската средновековна култура.- Плиска-Преслав 9, 2003, 145-167.
- Рашо Рашев.** Плисковският аул. –Плиска-Преслав, 7, 1995, 10-22.
- Рашо Рашев, Валя Дочева.** Юртообразна постройка в Плиска.- ПШИК, 1. София, 1989, 291-314.
- Рашо Рашев.** Българската езическа култура VII-IX в. София, 2008, 45-132.
- Рашо Рашев, Янко Димитров.** Плиска. Сто години археологически разкопки. Шумен, 1999.
- Светлана Плетнева.** Стратиграфическите изследвания Плиски (работы советского отряда 1977-1980 гг.).- Плиска-Преслав, 5, 1992, 35-62.
- Соня Георгиева.** Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска.- ИАИ, XX, 1955, 11-42.
- Стамен Михайлов.** Разкопки в Плиска през 1945-1947 г.- Разкопки и проучвания, III, 1948, 171-225.
- Стамен Михайлов.** Археологически материали от Плиска(1948-1951 г.).- ИАИ, XX, 1955, 49-181.
- Стамен Михайлов.** Дворцовата църква в Плиска.- ИАИ, XX, 1955, 229-264.
- Стамен Михайлов.** Разкопки на западната порта в Плиска.- ИАИ, XXXIV, 1974, 204-250.
- Стамен Михайлов.** Нови данни за Голямата базилика в Плиска.- Плиска-Преслав, 6, 1993, 22-32.
- Стамен Михайлов, Атанас Милчев.** Разкопки в Плиска през 1955 г.- ИАИ, XXII, 1959, 263-291.
- Станислав Станюков, Янко Димитров, Игор Янкулов.** Проучване на селището, югоизточно от Вътрешния град на Плиска.- ПШИК, 2. София, 1991, 124-137.
- Станислав Станюков, Мариела Инкова, Валери Григоров.** Проучване на тайните ходници във Вътрешния град на Плиска.- Археология, 2004, 3-4, 114-115.
- Станчо Станчев.** Разкопки и новооткрити материали в Плиска.- ИАИ, XX, 1955, 183-227.
- Станчо Станчев.** За периодизацията на Плисковския дворецов център.- В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, 1961, 101-109.
- Станчо Ваклинов.** Формиране на старобългарската култура VI-XI в. София, 1977.
- Станчо Ваклинов, Маргарита Ваклинова.** Голямото водохранилище в Плиска (разкопки на Ст. Ваклинов през 1961 г.).- Плиска-Преслав, 6, 1993, 5-21.
- Стефан Бояджиев.** Българската архитектура през VII-XIV в. Том 1: Дохристиянската архитектура. София, 2008.
- Стоян Витлянов.** Новооткрит феодален комплекс във Външния град на Плиска (предварително съобщение).- ИНИМ, 11, 2000, 283-291.
- Тодор Балабанов.** Разкопки на северната и източната крепостна стена в Плиска.- Плиска-Преслав, 4, 1985, 117-132.
- Тодор Балабанов.** Массово жилище в Плиске (VIII-XI в.).- В: Труды Пятого Международного конгресса археологов-славистов, 2. Киев, 1988, 11-15.
- Тодор Балабанов.** Селище в югозападната част на Външния град на Плиска.- Плиска-Преслав, 10, 2004, 101-168.
- Тотю Тотев.** Кръстовидната църква под Голямата базилика на Плиска.- В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, 160-169.
- Феликс Каниц.** Дунавска България и Балканът, 1. София, 1996.
- Хермингилд и Карел Шкорпил.** Могили. Пловдив, 1898.
- Христоматия по история на България,** 1. София, 1978. Под ред. П. Петров и В. Гюзелев.
- Янко Димитров.** Нови данни за археологическата карта на Плиска.- В: Приноси към българската археология, I. София, 1992, 58-67.
- Янко Димитров.** Стратиграфията на Плиска и проучването на руската експедиция (1977-1980 г.).- Археология, 1994, 3-4, 37-51.
- Янко Димитров.** Църква и некропол във Външния град на Плиска.- Плиска-Преслав, 7, 1995, 42-70.
- Янко Димитров.** Историческата топография на Плиска. Автореферат на дисертация. София, 1999.

Янко Димитров. Историческа топография на Плиска (100 години след първите разкопки).- В: Zwischen Byzanz und Abendland. Pliska, der östliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterarchäologie. Frankfurt am Main, 1999, 53-56 (билингва на немски език).

Янко Димитров. Към въпроса за водоснабдяването и водопроводната мрежа във Външния град на Плиска.- ИИМШ, X, 2001, 104-114.

Joachim Henning. Machtzentrum zwischen Byzanz und Abendland. Neue Wege der Archäologie. - In: Forschung Frankfurt 2, 2002, 6-15.

Joachim Henning. The Metropolis of Pliska or, how large does an early medieval settlement have to be in order to be called a city?- In: Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, vol. 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans, ed. by J. Henning. Berlin, New York, 2007, 209-240, Pl. 21-31.

Krastju Mijatev. Der Grosse Palast in Pliska und die Magnaura in Konstantinopel.- ИБАИ, X, 1035, 136-144.

Pavel Georgiev. Periodisierung und Chronologie der Besiedlung und des Baugeschichtens im Gebiet um die Grosse Basilika von Pliska.- In: Post-Roman Town, Trade, and Settlement, vol. 2: Byzanz, Pliska, and the Balkans, ed. by J. Henning. Berlin, New York, 2007, 361-372.

Peter Karasimeonoff. Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska. - ИБАИ, XIV, 1940-1942, 136-168.

Stefan Bojadgiev. L'architecture monumentale à Pliska.- Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slavische Archäologie, II. Berlin, 1973, 345-350.

Uwe Fiedler. Eine Hauptstadt ohne Gräber? Pliska und das heinische Bulgarenreich an der unteren Donau im Lichte der Grabfunde.- In: Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, vol. 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans, ed. by J. Henning. Berlin, New York, 2007, 273-292.

Uwe Fiedler. Bulgars in the Lower Danube Region. A survey of the Archaeological Evidence and the State of Current Research.- In: The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Khazars, and Cumans, ed. by Fl. Curta with ass. Of R. Kovalev. Leiden, Boston, 2008, 151-236.

Rasho Rashev. Pliska – The First Capital of Bulgaria.- In: Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981, Part 2. Ed. A. G. Poulter. Nottingham, 1983, 255-290.

Rasho Rashev 2007: R. Rashev. Der Beginn von Pliska und der bulgarischen Landnahmezeit.- In: Post-Roman Town, Trade and Settlement, vol. 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans, ed. by J. Henning. Berlin, New York, 2007, 449-461.

Съкращения:

АОР – Археологически открития и разкопки...

ГМСБ – Годишник на музеите от Северна България, В. Търново

ИАИ – Известия на Археологическия институт, София

ИБАИ – Известия на Българския археологически институт, София

ИНМШ – Известия на народния музей в Шумен, Шумен

ППИК – Проблеми на прабългарската история и култура, София, Шумен